

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Βιβλιοκρισία: CH. GASTGEBER - E. MITSIOU - J. PREISER-KAPPELLER - V. ZERVAN (eds), The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th-15th 2012. In memoriam Konstantinos Pitsakis (1944-2012) and Andreas Schminck (1947-2015), Wien 2017

Dimitris AGORITSAS

doi: [10.12681/byzsym.19805](https://doi.org/10.12681/byzsym.19805)

Copyright © 2019, Dimitris Agoritsas

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

AGORITSAS D. (2019). Βιβλιοκρισία: CH. GASTGEBER - E. MITSIOU - J. PREISER-KAPPELLER - V. ZERVAN (eds), The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th-15th 2012. In memoriam Konstantinos Pitsakis (1944-2012) and Andreas Schminck (1947-2015), Wien 2017. *Byzantina Symmeikta*, 29, 357-363. <https://doi.org/10.12681/byzsym.19805>

CH. GASTGEBER – E. MITSIOU – J. PREISER-KAPPELLER – V. ZERVAN (eds.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th-15th 2012. In memoriam Konstantinos Pitsakis (1944-2012) and Andreas Schminck (1947-2015)* [ÖAW -Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, Band: 502/Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Band: 41], Wien 2017, 406 σελ. ISBN 978-3-7001-7973-3

Η ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την Ύστερη Βυζαντινή και πρώιμη Οθωμανική περίοδο, με τη συνολική έκδοση του Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (με περισσότερα από 800 έγγραφα των ετών 1315-1402 που περιέχονται στα χειρόγραφα *Vindob. hist. gr.* 47 και 48) αποτελεί εδώ και χρόνια ένα από τα μεγάλα ερευνητικά προγράμματα της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών. Με αφορμή το συγκεκριμένο πρόγραμμα, έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής τρεις επιστημονικές συναντήσεις (συνέδρια) με μεγάλο αριθμό σχετικών δημοσιεύσεων¹.

Ο παρών καλαίσθητος τόμος των 405 σελίδων αποτελεί απότοκο του τρίτου κατά σειρά συνεδρίου, το οποίο διοργανώθηκε στη Βιέννη (12-15 Σεπτ. 2012), με τη συνεργασία της Αυστριακής και της Ρουμανικής Ακαδημίας Επιστημών,

1. Το πρώτο συνέδριο συγκλήθηκε στη Βιέννη το 2009 με τίτλο: *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An Essential Source for the History and Church of Late Byzantium*, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν από τους CH. GASTGEBER, EKATERINI MITSIOU και J. PREISER-KAPPELLER στη σειρά: “Veröffentlichungen zur Byzanzforschung”, αρ. 32 της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών (Βιέννη 2013). Λίγα έτη αργότερα, στο 22ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Σόφια 2011), διοργανώθηκε Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα: *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople et Byzance hors frontières (1204-1586)*. Τα πρακτικά της εκδόθηκαν από τους MARIE-HÉLENE BLANCHET, MARIE-HÉLENE CONGOURDEAU και D. I. MUREȘAN στη σειρά “Dossiers byzantins” της École des Hautes Études en Sciences Sociales (αρ. 15), Παρίσι 2015.

και είχε ως θεματική του: *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*. Τον τόμο, που είναι αφιερωμένος στη μνήμη των Κ. Πιτσάκη († 2012) και Α. Schminck († 2015), επιμελούνται οι Ch. Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, J. Preiser-Kapeller και V. Zervan. Η δομή του βιβλίου περιλαμβάνει: πίνακα περιεχομένων (σσ. 5-6), προλογικό σημείωμα (σ. 7), κατάλογο εικόνων και πινάκων (σ. 8), μελέτες (σσ. 9-393), όχι κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων, αλλά σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες του τόμου και ανάλογα με το αντικείμενο κάθε μελέτης, γραμμένες κυρίως στην αγγλική (δέκα), τη γαλλική (εννέα) και τη γερμανική γλώσσα (τρεις), καθώς και ευρετήρια (σσ. 395-405). Τέλος, ορισμένες από τις μελέτες συνοδεύονται από κατατοπιστικούς πίνακες, ασπρόμαυρες φωτογραφίες χειρογράφων και χάρτες.

Τα περιεχόμενα της πλειονότητας των μελετών που περιλαμβάνονται στο βιβλίο αναφέρονται στην οργάνωση και στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις σχέσεις της Μεγάλης Εκκλησίας με τον μοναχισμό, σε πρόσωπα πατριαρχών της Παλαιολόγειας περιόδου, όπως επίσης στη θέση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο και στον ρόλο του κατά τους πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Των εργασιών του τόμου προτάσσεται η εισαγωγική ομιλία (Keynote Lecture) του Jonathan Harris με τίτλο: «The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium» (σσ. 9-16), όπου με αφορμή τη βιογραφία του προτελευταίου πατριάρχη πριν από την Άλωση, Γρηγορίου Γ' Μαμιμή (1445-1450), σκιαγραφείται η τελευταία κρίσιμη εικοσιπενταετία του Βυζαντίου. Ο συγγραφέας επιτυγχάνει να δώσει μια συνολική εικόνα της εναγωνίας προσπάθειας του βυζαντινού κράτους να επιβιώσει της επεκτατικότητας των Οθωμανών, κάνοντας αναφορά στους διπλωματικούς ελιγμούς που επιχειρήθηκαν, καθώς και στην Ένωση των Εκκλησιών (Ιούλ. 1439). Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι από την βιβλιογραφία απουσιάζει η ειδική μελέτη του Σ. Βαρναλίδη για τον Γρηγόριο Γ², ενώ σύγχυση προκαλεί η ερμηνεία της αναφοράς πως ο Γρηγόριος Μαμιμής και ο μέγας δούξ Λουκάς Νοταράς ήταν *σύντεκνοι* (σ. 10): «that is to say that as infants they were baptised at the same time».

Η επόμενη θεματική ενότητα: *The Patriarchate before the Register* περιλαμβάνει τέσσερις συναφείς εργασίες. Η πρώτη είναι του Fr. Lauritzen, «The synods of Alexios Studites (1025-1043)» (σσ. 17-24), στην οποία παρουσιάζεται

2. Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Γρηγόριος ο Γ', ο τελευταίος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πριν από την Άλωση (1453) και η φιλενωτική πολιτική του* [ΚΒΕ/ Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 30], Θεσσαλονίκη 2001.

μέσα από τις συνοδικές αποφάσεις που ελήφθησαν επί πατριαρχίας Αλεξίου Στουδίτη (1025-1043) το ενδιαφέρον του εν λόγω πατριάρχη για την ενίσχυση της πειθαρχίας και της *ἀκρίβειας* στην Εκκλησία, και η ανάδειξή του σε πρότυπο ιεράρχη, αυτό του «ιεροῦ καὶ λογίου ἀνδρὸς καὶ ζηλωτοῦ καλῶν ἔργων». Ακολουθεί το άρθρο του P. Gounaridis, «Édification du patriarcat à Nicée» (σσ. 25-30), που καταγίνεται με το σύνθετο ζήτημα της συνέχισης του θεσμού του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μετά την Άλωση του 1204, στο κράτος της Νικαίας υπό την αιγίδα του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, καθώς και με τη μακροχρόνια προσπάθεια να τύχει της αποδοχής και αναγνώρισης από την κοινότητα των Ορθοδόξων Εκκλησιών. Οι σχέσεις αυτοκράτορα και πατριάρχη κατά την εποχή των Παλαιολόγων, με αφορμή το ζήτημα της εισαγωγής ή όχι στο Βυζάντιο του δυτικού τελετουργικού *officium stratoris*, αποτελούν το θέμα της εργασίας του I. A. Tudorie, «*Et tenentes frenum equi ipsius...*» A new approach to the 13th-century relationship between the Byzantine emperor and patriarch» (σσ. 31-46). Τέλος, ο M. Stavrou στο εκτενές άρθρο του «Une réévaluation du *Tomos* du deuxième Concile des Blachernes (1285): commentaire, tradition textuelle, édition critique et traduction» (σσ. 47-93) προβαίνει στην έκδοση του *Τόμου* της δεύτερης Συνόδου των Βλαχερνών (1285), στην οποία καταδικάστηκαν οι φιλενωτικές ιδέες του πατριάρχη Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκου και έγινε αποδεκτή η πνευματολογία του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου. Ο *Τόμος* αυτός απετέλεσε στέρεα βάση για τον θεολογικό διάλογο με τη Δυτική Εκκλησία κατά τους επόμενους αιώνες. Στην περίπτωση του άρθρου του M. Stavrou παρατηρείται ωστόσο μια εκδοτική παραφωνία, καθώς ο συγγραφέας παραθέτει στο τέλος της μελέτης του βιβλιογραφία, πρακτική που δεν εφαρμόζεται στα υπόλοιπα άρθρα του τόμου.

Η δεύτερη θεματική ενότητα: *Privileges, Monasteries and Institutions*, είναι και η μεγαλύτερη του τόμου, καθώς αποτελείται από επτά μελέτες. Αρχικά ο K. Smyrlis με την εργασία του «Priesthood and empire. Ecclesiastical wealth and privilege under the early Palaiologoi» (σσ. 95-103) επισημαίνει τον σημαίνοντα ρόλο της αυτοκρατορικής εξουσίας στο θέμα της διανομής πλούτου και προνομίων στην Εκκλησία και στο Πατριαρχείο ειδικότερα, κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Τα γυναικεία μοναστικά ιδρύματα αποτελούν το αντικείμενο μελέτης της Ekaterini Mitsiou, «Female monastic communities and the church from the 13th to 14th c.» (σσ. 105-114). Σε αυτήν καταγράφεται η προσπάθεια ανασυγκρότησης των γυναικείων μοναστικών ιδρυμάτων κυρίως στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1261, ενώ τίγονται ζητήματα που άπτονται του πολυδιάστατου των σχέσεων των γυναικείων μονών με τις εκκλησιαστικές

αρχές –στην προκειμένη περίπτωση το Πατριαρχείο– και της διαφύλαξης των *κτητορικών* τους *δικαίων*. Η φαινομενική συσχέτιση από τη συγγραφέα του πατριαρχη Νίφωνα Α΄ (1310-1314) με τη διάταξη στο *Τυπικόν* της μονής της Βεβιάας Ελπίδος (c. 1327/42) κατά των παρεμβάσεων στις εσωτερικές υποθέσεις της μονής (σ. 107) θα πρέπει να γίνει δεκτή με επιφύλαξη, καθώς η σχετική διάταξη αφορά στον *κατὰ καιροὺς* πατριαρχη. Συναφής με τις δύο προηγούμενες είναι η εργασία της Youli Evangelou, «Monastic financial contributions to the Great Church. New evidence from the post-byzantine register of the Patriarchate of Constantinople» (σσ. 115-124), η οποία αναπτύσσει το θέμα της καταβολής (*δοσίματος*) χρηματικών εισφορών από τις μονές προς το Πατριαρχείο κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο, βάσει των οικονομικών καταστίχων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το φαινόμενο της *σιμωνίας* κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Marie-Hélène Congourdeau, «Athanase, Niphon et Jean Kalékas étaient-ils des patriarches simoniaques?» (σσ. 125-133), η οποία εξετάζει τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις πατριαρχών του 14ου αι., του Αθανασίου Α΄, Νίφωνος Α΄ και Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα, που απώλεσαν τον πατριαρχικό θώκο κατηγορούμενοι μεταξύ άλλων και για *σιμωνία*. Ο R. Estangüi Gómez, «Les premiers exarques du Patriarcat de Constantinople en Macédoine (dernier quart du XIV siècle» (σσ. 135-160), εξετάζει την παρουσία και τον ρόλο των πατριαρχικών *ἐξάρχων* για την διαφύλαξη των πατριαρχικών *δικαίων* στην Αν. Μακεδονία κατά τον ύστερο 14ο αι. έως την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς. Ο συγγραφέας παραθέτει, τέλος, ένα παράρτημα με τους εντεταλμένους *ἐξάρχους* κατά τον 14ο αι., όπως απαντούν στον *Κώδικα* του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (1315-1402). Ο Ch. Malatras, στην εργασία του «Trial process and justice in the late patriarchal court» (σσ. 161-174) αναφέρεται στον τρόπο απόδοσης της δικαιοσύνης από το πατριαρχικό δικαστήριο, καταλήγοντας στην ανατρεπτική για όσα πιστεύαμε έως τώρα διαπίστωση πως οι περιπτώσεις που εκδικάστηκαν από αυτό δεν πρέπει να ήταν περισσότερες από εκείνες των κοσμικών δικαστηρίων, ενώ ο φαινομενικός όγκος των υποθέσεων ενδεχομένως οφείλεται είτε σε πρόσκαιρες και ειδικές περιστάσεις είτε στη σχολαστικότερη καταγραφή των υποθέσεων, όχι όμως σε αύξηση της εξουσίας της Εκκλησίας. Την θεματική κλείνει ο N. Melvani, «The patriarchate and the monasteries of Constantinople in the 15th century» (σσ. 175-182), ο οποίος εξετάζει τον ρόλο των μοναστικών κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης κατά την τελευταία πενητηκονταετία πριν από την Άλωση, καθώς και τις σχέσεις τους με τον αυτοκράτορα, τους κτίτορες και ευεργέτες τους,

και κυρίως με το Πατριαρχείο. Ο συγγραφέας διαπιστώνει πως ο Πατριάρχης, σε σχέση με τον αυτοκράτορα, ασκούσε μικρότερη επιρροή στις ανεξάρτητες μονές της πρωτεύουσας. Ας μου επιτραπεί εδώ μια παρατήρηση όσον αφορά στην προτιμότερη χρήση του ονόματος Mangana, αντί της χρησιμοποιούμενης Manganon, προκειμένου να αποδοθεί στην αγγλική η γενική τῶν *Μαγγάνων*.

Η τρίτη θεματική ενότητα: *Charters, Texts and Copies*, περιλαμβάνει τέσσερις μελέτες που καλύπτουν ουσιαστικά τα χρόνια της μετάβασης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική περίοδο. Η Marie-Hélène Blanchet, «Une acolouthie inédite pour la réconciliation des apostats attribuée au patriarche Gennadios II. Édition princeps et commentaire» (σσ. 183-196), εκδίδει μία Ακολουθία για την περίπτωση επιστροφής Λατινοφρόνων στην Ορθόδοξη Εκκλησία με τίτλο: «Περὶ τῶν ἄρνησαμένων εἶτα ἐπιστρεφόντων», η οποία βάσει της χειρόγραφης παράδοσης αποδίδεται στον πατριάρχη Γεννάδιο Β΄ Σχολάριο και χρονολογείται μεταξύ των ετών 1454-1456. Η εν λόγω Ακολουθία είναι δηλωτική των προτεραιοτήτων του ανασυσταθέντος Πατριαρχείου κατά τα πρώτα έτη μετά την Άλωση του 1453 και θα πρέπει να συσχετιστεί και με τον μεταγενέστερο Τόμο ανατροπής της Συνόδου της Φλωρεντίας επί πατριαρχίας Συμεών Α΄, το 1483/84³. Ακολουθεί η εκτενέστατη εργασία του Chr. Gastgeber, «Das Formular der Patriarchatskanzlei (14. Jahrhunderts)» (σσ. 197-302), η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελή μελέτη. Ο συγγραφέας έχει προβεί σε εξαντλητικό εντοπισμό όλων των τύπων προσφώνησης που απαντούν στις πατριαρχικές πράξεις του 14ου αι. και ακολούθως στην ομαδοποίησή τους βάσει του είδους των εγγράφων και ανάλογα με την ιδιότητα, τον τίτλο και το αξίωμα κάθε αποδέκτη. Ιδιαίτερα χρήσιμα είναι και τα πέντε συνοδευτικά παραρτήματα με συναφείς θεματικές, όπως: Α΄: οι τύποι προσφώνησης στην αλληλογραφία του Δημητρίου Χωματηνού (σσ. 272-278)· Β΄: η μορφή και ο τρόπος σύνταξης των πατριαρχικών επιστολών προς τον αυτοκράτορα βάσει των πράξεων J. Darrouzès, «Ekthesis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle», *REB* 27 (1969) 69-70 και J. Darrouzès, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople I: Les actes des patriarches V: Les registes de 1310 a 1376*, Paris 1977, αρ. 2387 (σσ. 279-284)· Γ΄: ο γραφέας της αλληλογραφίας του πατριάρχη Καλλίστου Α΄ με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο (1355), Darrouzès, *Regestes*, αρ. 2387 (σσ. 285-287)· Δ΄: ορισμένες πρωτότυπες

3. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο «Ιερὸς Κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β΄ μιστὸ τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα [ΕΙΕ/ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν 43], Αθήνα 1992, 123-133.

πατριαρχικές επιστολές της Παλαιολόγειας περιόδου (σσ. 288-295) και Ε΄: *ἐπιγραφαὶ στα πατριαρχικά ἔγγραφα* (σσ. 296-302). Τη μελέτη συνοδεύουν και 16 φωτογραφίες εγγράφων. Για τις περιπτώσεις των *ἴσων ἀπαρλλάκτων* η Machi Paizi-Apostolopoulou, «La notion de copie identique dans le registre synodal post-byzantin» (σσ. 303-310), είναι της άποψης ότι αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν ως ισοδύναμα των πρωτοτύπων συνοδικών εγγράφων. Τέλος, ο D. Apostolopoulos, «Le troisième patriarche après la Prise. Son nom, sa présence au registre synodal, la durée de sa mission» (σσ. 311-316), ασχολείται με το πρόσωπο του τρίτου μετά την Άλωση πατριάρχη, Σωφρονίου (Σιλβέστρου) Συροπούλου, και ειδικότερα με ζητήματα προσωπογραφίας, ταύτισης της πατριαρχίας του (Απρ. 1462 - Σεπτ. 1463) και εντοπισμού της παρουσίας του σε συνοδικά ἔγγραφα⁴.

Την τέταρτη θεματική ενότητα: *The Patriarchate beyond Constantinople and after 1453*, συγκροτούν πέντε εργασίες. Η Maria Gerolymatou, «L'état, le patriarcat et les îles de l'est de la mer Égée aux XIIIe-XIVe siècles» (σσ. 317-326), έχει ως αντικείμενο μελέτης της την πολιτική που άσκησε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, σε συνεργασία με την αυτοκρατορική εξουσία, στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου κατά τον 13ο-14ο αιώνα: πολιτική που ασκείται κατ' *οἰκονομίαν* σε μια προσπάθεια να ικανοποιηθούν διάφορα ζητήματα που αφορούσαν μεταξύ άλλων στις δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες και στις σχέσεις των μονών-ιδίως των σταυροπηγιακών-με τις τοπικές μητροπόλεις. Σε μια ανάλογη προσπάθεια προσεκτικών χειρισμών του Πατριαρχείου, προκειμένου να διασφαλίσει τον θεσμικό του ρόλο στην περιοχή του Βιδινίου κατά τον ύστερο 14ο αι., αναφέρεται η Natalia Sherwan στην εργασία της «Limits of patriarchal power in the fourteenth-century Balkans. The case of Vidin» (σσ. 327-332). Η Ρωσία αποτελεί το πεδίο έρευνας του K. Vetochnikov, «Le pouvoir et les fonctions des métropolitains russes d'après les actes patriarchaux» (σσ. 333-350), ο οποίος αναφέρεται στον ιδιάζοντα ρόλο του μητροπολίτη Ρωσίας κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους βάσει του *Κώδικα* του Πατριαρχείου. Την «οικουμενική» εμβέλεια του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατά τον ύστερο 13ο και 14ο αιώνα αναδεικνύει ο J. Preiser-Kapeller, «The global Patriarch. Aspects of Byzantine ecclesiastical activity and inactivity within the Mongol-Islamic World of the 13th-

4. Το ζήτημα απασχόλησε τον συγγραφέα και σε παλαιότερη μελέτη του. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Σωφρόνιος ό Συρόπουλος. Τά χρονικά όρια τής θητείας τοῦ τρίτου μετά την Άλωση πατριάρχη κατά τή μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Άγαλλιανού, *Ό Έραμιστής* 28 (2011), 49-63.

15th century» (σσ. 351-360), εξετάζοντας κυρίως τον ρόλο του υποκειμένου στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ορθοδόξου μητροπολίτη Αλανίας και την διασπορά των ορθοδόξων Αλανών στην επικράτεια των Μογγόλων. Η ενότητα κλείνει με τον D. Benga, «Das Patriarchat von Konstantinopel und die griechische Kirche in den Veröffentlichungen des Ostkirchenkundlers David Chytraeus (1530-1600)» (σσ. 361-374), ο οποίος μελετά την περίπτωση του Λουθηρανού θεολόγου και καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Ρόστοκ, Δαβίδ Χυτράιου, την εικόνα που είχε για την Ορθόδοξη Εκκλησία και την παράδοσή της, καθώς και τις επαφές του με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Η πέμπτη και τελευταία ενότητα: *Late Byzantium and the Church - a Synthesis*, περιλαμβάνει μία μόνο εργασία, αυτή του K.-P. Matschke, «Kaisertum, Kirche und Volk. Formen und Besonderheiten byzantinischer Öffentlichkeit in der Endphase des Reiches» (σσ. 375-393), η οποία κλείνει τον τόμο και συνοψίζει την υπό εξέταση περίοδο, όπως τουλάχιστον δηλώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα των εκδοτών (σ. 7). Ο συγγραφέας, ωστόσο, προβαίνει σε μια εκτενή ανασκόπηση γεγονότων –ως επί το πλείστον πολιτικών– της τελευταίας περιόδου του Βυζαντινού κράτους, κυρίως επί Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, με περιορισμένη αναφορά στον ρόλο της Εκκλησίας και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Τον τόμο συμπληρώνουν το ευρετήριο των πατριαρχικών πράξεων (*Regest*) που αναφέρθηκαν από τους συγγραφείς στις μελέτες τους (σσ. 395-398) καθώς και το ευρετήριο ονομάτων (σσ. 399-405).

Συνοψίζοντας, οι όποιες παρατηρήσεις δεν μειώνουν επουδενί την επιστημονική αξία του τόμου, η οποία τον καθιστά ιδιαίτερα χρήσιμο σε όλους όσοι ενδιαφέρονται για την οργάνωση, τον ρόλο αλλά και την επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ορθόδοξη Οικουμένη κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και τους πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας. Στον τόμο, εκτός από τις πολλές καλές εργασίες, παρουσιάζονται επίσης δύο νέα κείμενα σε κριτική έκδοση, ο *Τόμος* της δεύτερης Συνόδου των Βλαχερνών (σσ. 66-93) και η *Άκολουθία* του Γενναδίου Σχολαρίου *Περί τῶν ἀρνησαμένων εἶτα ἐπιστροφόντων* (σσ. 193-195). Τέλος, ας σημειωθεί ότι το πλήθος των αναφορών στις σωζόμενες πατριαρχικές πράξεις του 14ου-15ου αιώνα, καθιστά πλέον επιτακτική την πολυαναμενόμενη έκδοση και των λοιπών πράξεων, όπως αυτή έχει εδώ και καιρό εξαγγελθεί από την Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών.

Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ
Ιωάννινα/Πτολεμαίδα

